

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.6.17>

БУТ Ю.А., УДАЛОВА Л.Д.

**ЗАСТОСУВАННЯ ЗАСАДИ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ПРИ ВИРІШЕННЯ КОЛІЗІЙ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА**

**APPLICATION OF THE RULE OF LAW PRINCIPLE IN RESOLVING CONFLICTS
OF CRIMINAL PROCEDURAL LEGISLATION**

У статті проаналізовано судову практику щодо застосування засади верховенства права при усуненні законодавчих колізій. Встановлено, що верховенство права є орієнтиром при вирішенні відповідності норм кримінального процесуального законодавства нормам Конституції України, та акцентується на тому, що засаду верховенства права слід відрізняти від засади законності. Формула верховенства права в Україні є двоскладовою та передбачає, що верховенство права в Україні не лише визнається, а і діє, чим забезпечується його практична значущість.

Зауважується, що обов'язковою ознакою верховенства права є юридична визначеність, яка вимагає чіткості, однозначності та передбачуваності правових норм. Відсутність юридичної визначеності зумовлює колізії кримінального процесуального законодавства. Здійснено системний аналіз рішень Конституційного Суду України, Верховного Суду, практики Європейського суду з прав людини та визначено, що при усуненні колізій кримінального процесуального законодавства за основу слід брати верховенство права та тлумачити правові положення з дотриманням балансу суспільних та приватних інтересів, надаючи пріоритет конституційним правам і свободам особи.

Обґрунтовано, що дієвість засади верховенства права забезпечується судами при тлумаченні норм права під час ухвалення відповідних судових рішень. За наявності колізійних норм суди мають виходити з позиції верховенства права та враховувати його «дух» (мету, зміст), а не з позиції формалізованого дотримання «букви» закону. Визначено, що як практика Європейського суду з прав людини, так і практика Верховного Суду сформулювали та застосовують концепцію якості закону, яка передбачає, що при колізії законодавчих норм, які допускають неоднозначне або множинне тлумачення прав та обов'язків, необхідно застосовувати найбільш сприятливий для осіб підхід та приймати рішення на користь особи.

Ключові слова: верховенства права, кримінальне процесуальне законодавство, колізія, неоднозначне або множинне тлумачення прав та обов'язків, концепція якості закону, судова практика, рішення на користь особи.

The article analyzes judicial practice concerning the application of the rule of law principle in addressing legislative conflicts. It has been established that the rule of law serves as a benchmark for determining the conformity of the norms of criminal procedural legislation with the norms of the Constitution of Ukraine, with an emphasis on distinguishing the principle of the rule of law from the principle of legality. The formula of the rule of law in Ukraine is dual in nature and stipulates that the rule of law in Ukraine is not only recognized but also effectively operates, thereby ensuring its practical significance.

© БУТ Ю.А. – кандидат юридичних наук, доцент, докторант (Науково-дослідний інститут публічного права)

© УДАЛОВА Л.Д. – доктор юридичних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту післядипломної освіти (Національна академія внутрішніх справ)

It is noted that a mandatory attribute of the rule of law is legal certainty, which requires clarity, unambiguity, and predictability of legal norms. The lack of legal certainty leads to conflicts within criminal procedural legislation. A systematic analysis of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine, the Supreme Court and the practice of the European Court of Human Rights has established that in resolving conflicts of criminal procedural legislation, the rule of law should be the foundation, and legal provisions must be interpreted in compliance with the balance between public and private interests, prioritizing the constitutional rights and freedoms of the individual.

It has been substantiated that the effectiveness of the rule of law principle is ensured by courts when interpreting legal norms in the course of rendering relevant decisions. In the presence of conflicting norms, courts must rely on the principle of the rule of law and consider its «spirit» (purpose, essence), rather than adhere to a formalistic application of the «letter» of the law. It has been established that both the practice of the European Court of Human Rights and the practice of the Supreme Court have formulated and apply the concept of the quality of law, which stipulates that in cases of conflicting legislative norms allowing for ambiguous or multiple interpretations of rights and obligations, the most favorable approach for individuals must be applied, and decisions should be made in favor of the individual.

Key words: *rule of law, criminal procedural legislation, conflict, ambiguous or multiple interpretation of rights and obligations, concept of the quality of law, judicial practice, decisions in favor of the individual.*

Вступ. За 12 років чинності Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК України) Верховна Рада України внесла до нього близько 140 правок [1]. Втім, зміни та доповнення до КПК України не завжди відповідають критеріям чіткості і точності законодавства, а через відсутність системного підходу можуть містити і норми суперечливого характеру, що призводить до прогалин та колізій кримінального процесуального законодавства. Наявність колізійних норм у кримінальному процесуальному законодавстві дозволяє стверджувати про недосконалість юридичної техніки та невідповідність таких положень стандартам якості закону. Окрім цього, такий дефект КПК України має безпосередній негативний вплив на правореалізаційну практику, який полягає у недосягненні (або зниженні ефективності досягнення) завдань кримінального провадження та відсутності єдності у правозастосуванні [2, с. 297]. Адже досягнення завдань кримінального провадження, які визначені у ст. 2 КПК України, напряду залежить від досконалості, чіткості та однозначності правових норм, які регламентують діяльність учасників кримінального провадження.

Загальні правила застосування верховенства права розкриті у Доповіді Венеціанської комісії [3] та Звіті про верховенство права у Європейському Союзі за 2020 рік [4]. Верховенство права досліджували такі вчені: С. П. Головатий, Н. В. Глинська, М. І. Козюбра, В. В. Михайленко, В. Т. Нор, В. В. Рожнова, Н. Д. Слотвінська, В. Т. Тертишник, О. С. Ткачук, С. В. Шевчук, О. Г. Шило та інші. Слід врахувати і праці Я. О. Берназюка, який досліджував проблеми застосування принципу верховенства права під час вирішення колізій у адміністративному законодавстві [5; 6, с. 82]. Вказані науковці зробили вагомий внесок у розробку засади верховенства права. Проте, малодослідженим залишилися питання застосування положень верховенства права при вирішенні проблем колізійності кримінального процесуального законодавства. Особливої актуальності воно набуває з огляду на розвиток судової практики Конституційного Суду України (далі – КСУ), Верховного Суду та Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Постановка завдання. Метою цієї статті є аналіз рішень КСУ, судової практики Верховного Суду та ЄСПЛ з метою визначення тенденцій правозастосування при подоланні колізій кримінального процесуального законодавства.

Результати дослідження. Верховенство права є засадничою цінністю. Так, у ст. 8 Конституції України вказано, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй [7]. Це положення деталізовано у ст. 8 КПК України, де визначено, що кримінальне провадження здійснюється з дотриманням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики ЄСПЛ [1].

Верховенство права є орієнтиром при вирішенні відповідності норм кримінального процесуального законодавства нормам Основного закону. Так, у рішенні КСУ від 25 червня 2019 року № 7-р/2019 у справі щодо конституційності положення ч. 5 ст. 176 КПК України вказано, що тримання під вартою за вмотивованим рішенням слідчого судді, суду у розумінні ч. 2 ст. 29 Конституції України відповідає принципу верховенства права та мінімізує ризик допущення свавілля, чого неможливо досягти, враховуючи виключно тяжкість злочину та не оцінюючи конкретних обставин справи, реальних причин, що обумовлюють необхідність у триманні особи під вартою, неможливість застосування інших, більш м'яких, запобіжних заходів. В оспорюваній нормі обґрунтовується необхідність тримання під вартою тяжкістю злочину, що не забезпечує балансу між метою його застосування у кримінальному провадженні та правом особи на свободу та особисту недоторканність. КСУ дійшов висновку, що положення ч. 5 ст. 176 КПК України допускає застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на підставі суто формального судового рішення, що порушує принцип верховенства права, а тому є неконституційним [8].

Разом з цим, засаду верховенства права слід відрізнити від засади законності. На їх відмінності наголошується у Рішенні КСУ від 2 листопада 2004 року у справі 15-рп/2004, де стверджується, що верховенство права – це панування права в суспільстві. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Враховуючи наведене, КСУ дійшов висновку, що таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи [9].

Верховенство права не слід вважати суто теоретичною цінністю, адже формула цієї засади є двоскладовою: відповідно до першого складника «верховенство права в Україні визнається», відповідно до другого – «верховенство права в Україні діє». Так, у рішенні КСУ від 18 червня 2020 року № 5-р(П)/2020 відмічається, що «другий складник «верховенства права» висуває імператив його дієвості, тобто ефективності, чим, власне, і здійснюється забезпечення його практичної значущості» [10].

Верховенство права є комплексною засадою кримінального провадження. Так, у Доповіді Венеційської Комісії визначено, що верховенство права складається із таких елементів: законність; юридична визначеність; заборона свавілля; доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами; дотримання прав людини; заборона дискримінації та рівність перед законом (п. 41) [3, с. 177]. Окрім цього, сутність верховенства права розкривається Томом Бінгемом за допомогою восьми складових елементів, перший із яких – це приступність приписів права (у тому значенні, що вони мають бути дохідливими, чіткими й передбачними) [11, с. 26–27]. А як відмічає Н. В. Глиська, «юридіко-технічна досконалість закону обумовлює його чіткість та зрозумілість, лаконічність, несуперечливість положень закону, належний стиль викладу правової норми, вдалу назву, розташування розділів, глав, статей, пунктів, частин, відсутність колізій та прогалин і т.п.» [2, с. 33].

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що обов'язковою ознакою верховенства права є юридична визначеність, яка вимагає чіткості, однозначності та передбачуваності правових норм.

Відсутність юридичної визначеності зумовлює неузгодженості та суперечності кримінального процесуального законодавства. У теорії права колізії (формальні суперечності) розглядаються як неузгодженості правових норм, що регулюють однорідні правовідносини.

І таких суперечливих положень у КПК України не мало. Зокрема, ч. 1 ст. 42 КПК України передбачає, що «підозрюваний є особа, якій у порядку, передбаченому статтями 276–279 цього Кодексу, повідомлено про підозру, особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок невстановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений цим Кодексом для вручення повідомлень» [1]. Але таке визначення «підозрюваного» не дозволяє зробити висновок про те, чи може вважатися підозрюваною особа, місце знаходження якої встановлено, але повідомити про підозру чи затримати не можливо внаслідок її перебування на тимчасово окупованій території України. Для інших подібних випадків законодавець це питання врегулював. Зокрема, у ч. 8 ст. 135 КПК України вказано, що «повідка про виклик особи, стосовно якої існують достатні підстави вважати, що така особа виїхала та/або перебуває на тимчасово окупованій території України, території держави, визнаній Верховною

Радою України державою-агресором, у випадку обґрунтованої неможливості вручення їй такої повістки згідно з частинами першою, другою, четвертою – сьомою цієї статті, публікується в засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному веб-сайті Офісу Генерального прокурора» [1].

При усуненні колізій кримінального процесуального законодавства за основу слід брати засаду верховенства права та тлумачити правові положення з дотриманням балансу суспільних та приватних інтересів, надаючи пріоритет конституційним правам і свободам особи. Так, у рішенні Великої Палати Верховного Суду (далі – ВПВС) від 20 травня 2020 року у справі № 815/1226/18 вказано, що в силу того, що Конституція України містить не тільки норми прямих дій, але і принципи та цінності, а також ураховуючи те, що суд повинен, у першу чергу, захищати конституційні права та свободи особи, при виникненні ситуації, за якої потрібно вибирати пріоритет: вища інтерпретація норми, що призводить до одного результату, або розширене тлумачення, що гарантує більш ефективний захист конституційних прав і свобод, варто робити вибір на користь останнього, враховуючи також збереження балансу суспільних та приватних інтересів (п. 37) [6, с. 85; 17].

Дієвість засади верховенства права забезпечується також судами при тлумаченні норми права під час ухвалення відповідних рішень. На це акцентувалася увага ще у рішенні Верховного Суду США 1870 року, де сформульовано такі засадничі правила тлумачення та застосування правових норм: закон слід тлумачити розумно та справедливо, а не перетворювати його на пастку, щоб ввести в оману або зловити невинну та з добрими намірами сторону, яка намагається повністю дотримуватись закону; закони, що передбачають відповідальність не повинні тлумачитись суворо, або із надмірною ліберальністю; обов'язком суду є вивчати весь закон, його реальний зміст, дух, мету, формулювання і використовувати його очевидне та природне значення для читання акта з цією метою у спосіб, який буде найкращим чином відображати мету законодавця (законодавчий намір); законодавча мета є путівником для належної судової інтерпретації (справжнього судового тлумачення) [12].

У рішенні КСУ від 18 червня 2020 року № 5-р(П)/2020 також відмічається, що особливу роль у системі інституційного забезпечення верховенства права відведено судовій владі загалом, а зокрема – конституційному й адміністративному видам судочинства. Саме ці два види судочинства покликані забезпечувати узгоджений характер усієї юридичної системи в умовах співіснування суперечливих норм, завдяки чому досягається дієвість верховенства права (правовладдя), тобто його ефективність [10].

У доповіді Венеційської Комісії наголошується, що поняття «право» охоплює не лише конституції, міжнародне право, статутне право та підзаконні акти, а й також – де доречно – суддєтворене право, як-то норми загального права, всі з яких є зобов'язальної природи (п. 46) [13, с. 16]. Окрім цього, Н. Д. Слотвінська звертає увагу на те, що «відсутність законодавчих норм, їх прогальність та колізійність дають судді не тільки право, але й зобов'язують його прийняти рішення з власною оцінкою правової ситуації» [14, с. 47].

Отже, при ухваленні судового рішення за наявності колізійних норм суди мають виходити з позиції верховенства права та враховувати його «дух» (мету, зміст), а не з позиції формалізованого дотримання «букви» закону. Від якості правових положень, які викладені у таких судових рішеннях, залежить стабільність судової практики.

Окрім цього, ЄСПЛ та Верховний Суд неодноразово у своїх рішеннях звертали увагу на те, що при колізії законодавства необхідно застосовувати «найбільш сприятливий для осіб підхід». Так, у справі «Щокін проти України» визначено, що в разі, коли норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі закону, або коли норми різних законів чи різних нормативно-правових актів допускають неоднозначне або множинне тлумачення прав та обов'язків, рішення приймається на користь особи (п. 32) [15].

Цей європейський стандарт неодноразово враховувався при виробленні правової позиції ВПВС. Так, у постанові від 6 листопада 2018 року у справі № 812/292/18 враховано правову позицію ЄСПЛ та вказано, що відсутність у національному законодавстві необхідної чіткості й точності порушує вимогу «якості закону». У разі коли національне законодавство припустило неоднозначне або множинне тлумачення прав та обов'язків осіб, слід застосувати найбільш сприятливий для осіб підхід. Тобто, норми законодавства, які допускають неоднозначне або множинне випадків, завжди трактуються на користь особи [16]. Аналогічне положення викладено у рішенні ВПВС 20 травня 2020 року у справі № 815/1226/18, де вказано, що суд зобов'язаний переконатися в тому, що спосіб, у який тлумачиться й застосовується національне законодавство, призводить до наслідків, сумісних із принципами Конвенції з погляду тлумачення їх у практиці

ЄСПЛ. Національне законодавство має тлумачитися таким чином, щоб результат відповідав принципам справедливості, розумності та узгоджувався з положеннями Конвенції (п. 80) [17].

Як приклад, можна навести вирішення проблеми застосування домашнього арешту в період воєнного стану. Зокрема, відповідно до положень ч. 1 ст. 181 КПК України домашній арешт полягає в забороні підозрюваному, обвинуваченому залишати житло цілодобово або у певний період доби. В той же час, з лютого 2022 року в Україні чи не щоденно оголошується повітряна тривога, яка передбачає необхідність пройти до укриття чи бомбосховище. В цьому разі виникає запитання: як діяти підозрюваному, щодо якого обрано домашній арешт, під час оголошення сигналу повітряної тривоги? В такому разі слід виходити з положень ст. 3 Конституції України, де закріплено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [7]. Тому, ухвалюючи рішення про обрання домашнього арешту, слідчі судді, судді зазначають, що у випадках оголошення повітряної тривоги підозрюваний чи обвинувачений має право залишити житло для того, щоб пройти до укриття [18; 19].

Вищенаведене дозволяє сформулювати такий стандарт ЄСПЛ та Верховного Суду України: ухвалюючи рішення у справі, де законодавство допускає неоднозначне або множинне тлумачення прав та обов'язків осіб, таку колізію законодавства необхідно тлумачити на користь особи. Тобто, правозастосовні органи мають застосовувати найбільш сприятливий для осіб підхід. Я. О. Берназюк слушно пропонує такий підхід до вирішення колізії назвати: тлумачення «на користь особи та/або суспільних інтересів» [6, с. 85].

Висновки. Верховенство права є орієнтиром при вирішенні відповідності норм кримінального процесуального законодавства нормам Конституції України. Верховенство права в Україні не лише визнається, а і діє, чим забезпечується його практична значущість. Обов'язковою ознакою верховенства права є юридична визначеність, яка вимагає чіткості, передбачуваності та однозначності правових норм. Відсутність юридичної визначеності зумовлює колізії кримінального процесуального законодавства. При усуненні таких колізій за основу слід брати верховенство права та тлумачити правові положення з дотриманням балансу суспільних та приватних інтересів, надаючи пріоритет конституційним правам і свободам особи. Дієвість засади верховенства права забезпечується судами при тлумаченні норм права під час ухвалення відповідних судових рішень. За наявності колізійних норм суди мають виходити з позиції верховенства права та враховувати його «дух», а не з позиції формалізованого дотримання «букви» закону. Як практика ЄСПЛ, так і практика Верховного Суду сформулювали та застосовують концепцію якості закону, яка передбачає, що при колізії законодавчих норм, які допускають неоднозначне або множинне тлумачення прав та обов'язків, необхідно застосовувати найбільш сприятливий для осіб підхід та приймати рішення на користь особи.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : затв. Законом України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-1775>
2. Єдність судової практики у вимірі стандартів якості кримінального процесуального законодавства України: монографія / за заг. ред. О. Г. Шило; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса. Харків: Право, 2021. 352 с.
3. Верховенство права : доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86 -му пленарному засіданні, Венеція, 25–26 берез. 2011 р. *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.
4. 2020 Rule of Law Report. The rule of law situation in the European Union. URL : https://publications.europa.eu/resource/cellar/826f5dc2-0347-11eb-a511-01aa75ed71a1.0015.03/DOC_1
5. Берназюк Я. Принцип належного урядування (good governance): національна та європейська судова практика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. Серія Право. Випуск 64. С. 189–197.
6. Берназюк Я. О. Застосування принципу верховенства права (правовладдя) для вирішення колізій у законодавстві. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2022. № 4. С. 80–89.
7. Конституція України: прийнята 28 черв. 1996 р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
8. Рішення Конституційного Суду України від 25 червня 2019 року № 7-п/2019 *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-19#Text>
9. Рішення Конституційного суду України від 02 листопада 2004 року № 15-рп/2004. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>

10. Рішення Конституційного Суду України від 18 червня 2020 року № 5-п(II)/2020. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-20#Text>
11. Доповідь Венеційської Комісії «Про правовладдя», ухвалена на 86-му пленарному засіданні (25–26 берез. 2011). *Право України*. 2019. № 11. С. 14–38.
12. United States v. Thirty-six barrels of high wines.[7 Blatchf. 459; 1 12 Int. Rev. Rec. 40]. Circuit Court, N.D. New York. June, 1870. URL: <https://law.resource.org/pub/us/case/reporter/F.Cas/0028.f.cas/0028.f.cas.0067.html>
13. Мірило правовладдя. Коментар. Глосарій. Rule of Law Checklist. URL : <https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule%20of%20Law%20checklist%20UKR.pdf>
14. Слотвінська Н. Д. Судова практики як джерело права: дис. ... кан. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2016. 203 с.
15. Справа «Щокін проти України» (заяви № 23759/03 та № 37943/06) рішення Європейського суду з прав людини від 14 жовт.2010 року. Остаточне 14 січ. 2011 року. *Верховна Рада України*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text
16. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 06 лист. 2018 року у справі № 812/292/18. *ІПС ЛІГА: ЗАКОН*. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/77911136>
17. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20 травня 2020 року у справі № 815/1226/18. *ІПС ЛІГА: ЗАКОН*. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/89819907>
18. Ухвала Малиновського районного суду м. Одеси від 18.11.2022 р. у справі № 521/17833/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107637817>
19. Ухвала Солом'янського районного суд м. Києва від 22.12.2022 р. у справі № 760/7138/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108034089>